

“Ko`Z Qismoq” Paralingvistik Vosita Sifatida

Muhiba Barotova Orifovna

Buxoro shahar 8-umumta`lim maktabi o`qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada paralingvistik vositalar haqida qisqacha ma`lumot berilgan hamda ularning o`rganilish darajasi va ahamiyati ochib berilgan. Asosiy e`tibor mimik noverbal vositalarning tarkibiy qismi sanalgan ko`z yordamida ma`lum ma`no ifodalashga qaratilgan va o`zbeklar nutqida ko`z mimikasining o`rni ko`rsatib berilgan.

Paralingvistik vositalar masalasiga hozirgi tilshunoslik juda qiziqyapti. Sababi, tilshunoslikda nutq va unga yordamchi vositalar ta`siri to`la o`rganilmagan. Ayniqsa, paralingvistik vositalar adresat va adresant o`rtasidagi munosabatni, mazmunni aks ettirishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so`zlar : paralingvistika, paralingvistik vositalar, ekstralingvistik vositalar, implitsit tovushlar, imo-ishora, mimika, noverbal vositalar, adresat, ko`z harakati, ko`z mimikasi, bevosita harakat, bilvosita harakat.

Kirish (Introduction). O`zbek tilida dunyodagi barcha tillar kabi fikr faqat lingvistik yo`l bilangina emas, balki lingvistik bo`lmagan, ya`ni noverbal vositalar – imo-ishoralar hamda implitsit (bo`laklarga ajralmas) tovushlar yordamida ham ifodalanadi. Mazkur vositalar axborot berish uchun ishtirok etishi nuqtai nazaridan tilshunoslik bilan chambarchas bog`liqdir. Shu tufayli tilga yondosh bo`lgan bu xil vositalar tilshunoslar diqqatini o`ziga jalb etmoqda. Bu xususda O.S.Axmanova yozadi: “Ekstralingvistik va intralingvistik omillarning munosabati haqidagi masala doimo va asosli ravishda tilshunoslikning eng asosiy masalalaridan hisoblanib keldi” [1, 77].

“Paralingvistika” lotincha “para” (yondosh), “languya” (til) so`zlaridan olingan bo`lib, “tilga yondosh”, “til bilan birga qo`llanuvchi” ma`nosini ifodalaydi. Bu termin birinchi marta A.Xill tomonidan

tavsiya etilgan. Keyinchalik Treyger bu sohaga oid asar yozib, uning mohiyatini, substansiyasini (bu fanning predmeti, vazifasi, o`rganiladigan hodisalar mohiyati va boshqalar) belgilab berdi [3].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Nutq jarayonida vaziyat taqozosiga ko`ra til vositalari bilan bir qatorda noverbal vositalardan ham foydalanish, bunday omilni ham lingvistik tadqiqot doirasiga kiritish zarurligi Praga strukturalizm maktabi vakillari tomonidan ta`kidlangan [3, 25]. Jumladan, O.Sovajo (1962, 1972), G.V.Kolshanskiy (1974), Y.A.Zemskaya (1981), N.I.Jinkin (1982, 1998), K.Blansh-Benvenist (1987), R.Yakobson (1996), R.Bart (2001) kabi olimlarning faoliyati noverbal vositalar tadqiqiga qaratilgan bo`lib, ayniqsa, Amerika va nemis tilshunoslarining bu boradagi izlanishlari diqqatga molik. Chunonchi, R.L. Birdwhistell, D.Efron, P.Ekman, V.Friesen, E. Hall, M.R.Key, F. Poyatos, G.L.Tragerlarning ilmiy izlanishlari paralingvistikaning alohida bir ko`rinishi emas, balki uning jamiyatga, insonlar o`rtasidagi munosabatga ta`siri masalalariga bag`ishlangan. Shu tariqa ushbu olimlar paralingvistikaning sotsiolingvistika bilan o`zaro bog`liqligini tadqiq etgan.

Til vositalariga funksional tomondan yondashish tamoyili tabiiy ravishda nutq vositalarining qamrov doirasini kengaytirishni talab qiladi. Aloqa jarayonida ekstralingvistik vositalarga nisbatan paralingvistik vositalar, ayniqsa, keng qo`llanadi. “Funksional lingvistika” tezisida so`zlovchining og`zaki nutqi bilan birgalikda qo`llanib, tinglovchilar bilan bevosita aloqa qilishda nutq mazmunini to`ldiradigan, uning jozibadorligi, ta`sirchanligini oshiradigan imo-ishoralarning o`zaro aloqadorligi va farqlarini tadqiq qilish maqsadida sistemali o`rganish lozimligi aytilgan [2, 3].

Ana shunday amaliy talab bilan nutqning bu yordamchi vositalarini o`rganuvchi maxsus fan sohasi

maydonga keldi. Hozirgi kunda bu fan sohasi “paralingvistika” nomi bilan tilshunoslikdan mustahkam o’rin oldi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Paralingvistik vositalar og’zaki nutqqagina xos hodisa bolib, yozma nutqda ular til birliklari yordamida muallifning o’ziga xos talqini tarzida ifodalanaadi. Shu nuqtayi nazardan ularni quyidagicha tavsiflash mumkin:

Birinchiidan, til birliklari orqali paralingvistik vositalarning nutqda qo’llanishini tadqiq qilishga bag’ishlangan ishlar. Bu bo’yicha V.I.Adanakova (1988.), M.S.Andrianov (1995), A.M.Antipova (1989) va V.Yu.Apresyan (1993)larning izlanishlari ahamiyatlidir.

Ikkinchiidan, paralingvistik vositalarning bevosita matnda berilishi tadqiqiga bag’ishlangan ishlar. Y.M.Vereshyagin, V.G.Kostomarov (1981), V.Velip (1998), V.N.Vinarskaya (1989) va boshqalar mazkur masala bo’yicha tadqiqotlari olib borgan [2, 58].

Turkologiyada ham noverbal vositalar tadqiqiga alohida e’tibor qaratilgan. Akademik N.K.Dmitriyevning “Строй тюркских языков” deb nomlanuvchi ishida ta’kidlanishicha, turkiy til mimologiya va xatti-harakatlari tilini o’rganish professor N.I.Ashmarinning 1918-yil Qozonda chop etilgan “Основы чувашской мимологии” deb nomlanuvchi ishidan boshlanadi [4]. Turkiy til nuqtayi nazaridan paralingvistikaning chuqur ilmiy nazariy asoslari qoraqalpoq tilshunos olimi N.Yo’ldoshev, X.K.Imomovalar tadqiqotlarida atroflicha o’rganilgan. O’zbek tili paralingvistik vositalari haqida A.Nurmonov, S.Saidxonov, S.Mo`minov, Sh.Iskandarova A.Aripovalar tadqiqotlarida qimmatli fikrlar bayon etilganligiga guvoh bo’lamiz [1, 42].

Paralingvistik vositalar turli tillarda ko’pgina farqlanish va o’xshashliklarga ega. Shu sababli paralingvistik vositalarni ifodalovchi so’z va iboralar, so’z birikmalarining tarjimasini, ayniqsa, g’arb tillaridan o’zbek tiliga va, aksincha, berilishi ko’pgina qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Paralingvistikaning madaniyat, etnografiya, etika, antropologiya, din, urf-odat va boshqa sohalar bilan uzviy bog’liqligi har bir tilda o’ziga xos ifodasini topadi. Masalan, tasdiq va

inkorni bildiruvchi imo-ishora va mimikaning ramziy belgilari Yevropa va Sharq tillarida mos kelmaydi. Hatto slavyan xalqlari ichida ham rus va bolgarlar buni turlicha ifodalaydilar [1, 56].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mimik noverbal vositalar xilma-xil bo’lib, unga kishining yuz, ko’z, qosh, til, gavda harakatlari orqali adresatga ma’lum axborotning uzatilishi tushuniladi. Mimika kishining his-tuyg’usi bilan bog’liq bo’lganligi uchun noverbal vositalar ichida “qadimiyroq” hisoblanadi, u sotsial muhitda muomala jarayonida tabiiy ravishda tarkib topadi va rivojlanadi. Mimik noverbal vositalar fikr ifodalashda eng ko’p ishlatiluvchi usullardan sanaladi, chunki insonning yuzida aloqa-aralashuv, monologik nutq, ichki monolog, o’ylayotgan va sukut holatda ham turli ma’no, o’zgarishlar o’z ifodasini topadi. Muomala jarayonida o’n daqiqalik dialogda ishlatiladigan noverbal vositalarning oltmish foizi mimik noverbal vositalarga to’g’ri kelar ekan, shuningdek, kishining turli a’zolari vositasida hosil qilinadigan kinetik paralingvistik vositalar yoki fonatsion paralingvistik vositalar ishlatilganda ham mimik noverbal vositalar yordamchi vosita sifatida ishtirok etadi. Chunki inson tirik organizm ekan, har qanday axborotga uning reaksiyasi yuz harakati orqali namoyon bo’ladi.

Mimik noverbal vositalar orasida ko’zning ahamiyati va o’rni nihoyatda yuqori. Ko’z insonning aloqa-aralashuvida faol qatnashuvchi organ sanalib, fikr hissiyotini berishda alohida ahamiyat kasb etadi. Ko’z bilan ma’lum bir ma’noni ifodalashda ikki xil harakat kuzatiladi:

- a) ko’zning bevosita harakati;
- b) ko’zning bilvosita harakati.

Ko’zning bevosita harakatida ko’z yumilishi, qisilishi, katta ochilishi orqali turli ma’no uzatilishi mumkin. Bunda ma’lum voqea, belgi yoki harakatga ishora qilinadi va bu noverbal vosita sof kontekstual hamda situativ xarakter kasb etadi [3, 14]:

U bir nima esiga tushgandek taxmon tomonga yurdi. – Shoshma, Muzaffar! Qani, bisotimizni ko’raylik-chi, sening to’yingga atalgan nimalar bor ekan?

U «hozir bir nima ko'rsataman» degandek **ko'zini qisib** qo'ydi-da, tuyasandiq ustiga taxlangan ko'rpachalarni tushira boshladi (chorlamoq ma'nosida) [7, 111].

Yur! Gugurt ham oldim, – dedi katta odamlarday **ko'z qisib** (Ishimiz “besh” ma'nosida) [7, 383].

Ko'zning bilvosita harakati, ya'ni nigoh tashlash orqali ham muayyan ma'no ifodalash mumkin. Aloqaralashuvda ko'z orqali “kelishish” (ko'z urishtirmoq), “achchiqlanish” (o'graymoq), “ajablanish” (chaqchaymoq), “alohida e'tibor berish” (termulmoq-tikilmoq), “ma'nodor qarash” sigari semalarni anglatish mumkin:

“Afsuslanmoq” :

Sultonali qog'ozni olib chiqar ekan, yana ularga qarab qo'ydi. Ularning uchovi jiddiy ravishda ishga berilgan, qog'ozdan bosh ko'tarmas edilar. Sultonali chiqib ketdi. Bir ozdan keyin Shahodat mufti Anvarga sekin bosh ko'tarib qaradi. Anvar o'z ishiga qattiq bog'langan edi. Shahodat mufti Kalonshoh bilan **ko'z to'qnashtirib**, «yaxshi bo'lmadi» degan kabi bosh chayqadi [10, 175].

Boltaboy “hazilni ko'tarolmas ekan”, deb o'yladi-da, Ro'zmatga **ko'z qisib**, qoshini chimirdi [10,104].

“Gapirishni ta'qiqilmoq” :

Bola oynadan bosh chayqadi. Olimjon ovozini balandlatib takror so'radi:

Otang qayerda?

Bola kaftini “gapirmang!” degandek qilib silkidi, qo'llari bilan og'zini tutib, **ko'zlarini chaqchaytirib** “tish” dedi-yu, orqaga ketdi [6, 295].

“Hazillashmoq” :

Menga qarang, To'lagan aka – dedi Safarov muloyimlik bilan. – Sigiringiz, otingiz turibdi, birov yeb qo'ymaydi. O'ylang, o'ylab ish tuting. Yetti o'lchab bir kes, deganlar.

Sizga ot ham yo'q, sigir ham yo'q, – dedi Samandarovga **ko'z qisib** [12, 46] .

“E'tibor qaratmaslik” :

«Qo'shchinor»da ish ko'p, osh oz. Sen katta oxurdan yem yeb o'rgangansan, chidolmaysan.

Qurbon ota Siddiqjonga qarab «Vahma qilayotibdi» degan mazmunda **ko'z qisdi** [10, 97].

“Zavqlanmoq” :

Moro bo'lsin, poshsho qiz! Zuhra kelin qop-qora **ko'zini qisib qo'ydi**. [7,159] .

“Buyurmoq” :

Umarshayx mirzo davrida may ichib o'rgangan boshqa beklar mana shunday bazmlarda Boburdan yashirib chetda ichib olishar edi. Ali Do'stбек degan qotma ko'sanamo bir bek orqada sharbat ko'tarib turgan sharbatchiga sirli **ko'z qisdi-yu**, Ahmad Tanbalni ko'rsatdi. Sharbatchi ma'noli kulimsirab Ahmad Tanbalga yaqinlashdi va kumush ko'zachadan chinni piyolaga to'ldirib ko'kintir «sharbat» quyib berdi [11, 139].

“Sirdan voqif bo'lmoq” :

Ha, barakalla! Ana shu cho'pon itlarning har biri uchun yilida kamida sakson-to'qson kilodan un ajratiladi. Holbuki, u itlarning ovqati o'sha cho'ponlar hisobidan. Shunday qilib... bir yilda ana shu unni hisoblab, pulga chaqing... Qalay, tushundingizmi?

Tushundim, – dedi Bashirjon hayron bo'lib, yana bir oz o'ylab turgach.

Bizlarni temprakombinatda cho'pon kuchuklari yo'q-da! – deya alam bilan qo'shib qo'ydi. Qurbonov quv **ko'zlarini qisgan**cha, qah-qah urib kuldi [6, 98].

“Soxta tahbehni bildirish” :

Mirzo Yodgor bizning qo'limizni shunday uzun qilgan edi-ki, yurtning bir qizini emas, osmondan xudoning oyi, yulduzini uzib olishga ham yetar edi.

G'ururlanib dam qizga, dam Majiddidinga boqardi To'g'onbek.

Bu nav ishlarni bas qilmoq kerak, yigit! – dedi **ko'zini qisib**, soxta tanbehlovchi ovoz bilan Majiddidin [8, 146].

“Murojaat shakli”:

Bashirjon Zayniyevich! – eshikda Ilhomjon turardi.

Nima gap?

O‘rinbosar tomog‘iga chertib, o‘ng ko‘zini qisib jilmaydi.

Icharkanmi? [6, 123]

“Laganbardorlik” :

Majididdin kaftlarini ishqalab: Ofarin! Sizday yetti iqlimni zabt eta olardim!

Inshoollo, kelgusida siz bilan bahamjihat yaxshi ishlar qilurimiz, degach, To‘g‘onbekning ko‘zlari charaqlab ketdi:

Taqsir, – dedi u ko‘zini ayyorlarcha qisib. – Bu beadab qulingizda bir ayb sodir bo‘ldiki, aytmoqqa til ham bormaydi [8, 156].

“Rozilik bermoq”:

Bizning xolis niyatimiz, – dedi Majididdin qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib, – do‘st-yorlarga hamisha xizmat qilmoqdir.

Abulziyoning torgina peshonasi burishdi. Bir ko‘zini qisib, shamga bir nafas tikildi. So‘ng Majididdin tomonga enkaydi [8, 243].

“Da‘vat qilmoq”:

U “Hozir bir narsa ko‘rsataman” degandek ko‘zini qisib qo‘ydi-da, tuya sandiq ustida taxlangan ko‘rpachalarni tushira boshladi [7, 111].

Yuqoridagi misollarda, ayniqsa, ”ko‘z qismoq” paralingvistik ifodasi ko‘p qo‘llanilgan. Bu esa nafaqat bu ifodaning nutqimizda ko‘p qo‘llanilishini, balki ko‘p ma‘noliligini ham anglatadi. Berilgan parchalar orqali ”ko‘z qismoq” ifodasi ”da‘vat qilish”, ”rozilik”, ”laganbardorlik”, ”ichkilik ichish”, ”hazillashish”, ”to‘xtatish, bas qilish” kabi semalarda namoyon bo‘lgan. Demak, o‘zbek tilida faqatgina lisoniy vositalar emas, balki tilga yondosh paralingvistik vositalar ham shu qadar rang-barang va serma‘no.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkin, paralingvistik vositalar fikr ifodalashda eng sodda, eng tejamli vositalardan hisoblanadi, shuningdek, ekspressivlikni ta‘minlashga

ham yordam beradi. Paralingvistik vositalar ma‘lum bir xabar tashishda lingvistik vositalarga yordam beradi, ba‘zi o‘rinlarda hatto lingvistik vositalar vazifasini ham bajaradi. Demak, muayyan bir tilni o‘rganayotganda faqat shu til strukturasi (leksika, fonetika, grammatikasi) o‘rganishning o‘zi yetarli emas.

Paralingvistik vositalarni o‘rganish madaniy aloqalarni yaxshi yo‘lga qo‘yishga, xalqlarning o‘zaro bir-birlarini yaxshi tushunishiga, tarjima ishlarining sifatini ko‘tarishga, kishilarning dunyo xalqlari urf-odatlarini, hayotiy tajribalarini atroflicha bilishga, inson madaniy saviyasining ko‘tarilishi, xalqlar haqidagi tassavurlarining kengayishi, tilshunoslikning boshqa fanlar orasidagi o‘rnini, qimmatini oshirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арипова А. Нотиқлик нутқининг лисоний-услугий воситалари: Филол.фан.номз. ... дисс. – Тошкент, 2002. – 186 б.
2. Ахманова. О.С. О точных методах исследования языка. Москва :1961. – 209 с.
3. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – Москва: Наука,1974. – 96 с.
4. Магжан Сауле. Виды парадействий в языке и исследование невербальных элементов в языкознании. // Успехи современного естествознания. -2012. № 2. – 106 б.
5. Саидхонов М. Новербал воситалар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол.фан.номз. ... дисс.автореф. – Тошкент, 1993. – 24 б.

Badiiy adabiyotlar:

6. Aminov Ne‘mat. Qahqaha. Qissalar va hikoyalar. – Toshkent. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. 1987. – 352 b.
7. Hoshimov O‘tkir. Ikki eshik orasi. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. – Toshkent. 1986. – 558 b.
8. Oybek . Navoiy. –Toshkent. Cho‘lpon, 1993. – 453 b.

9. Qahhorov Abdulla. Qo'shchinor chiroqlari. – Toshkent : Yozuvchi, 1995. – 186 b.
10. Qodiriy Abdulla. Mehrobdan chayon. –Toshkent : Sharq , 1987. – 246 b.
11. Qodirov Pirimqul. Saylanma. Uch jildlik. Uchinchi jild. Yulduzli tunlar. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. – Toshkent, 1979. – 496 b.
12. Tohir Malik . Falak. –Toshkent : Yosh gvardiya, 1992. – 150 b.

